

Το «Μεγάλο χωριό» και ο «Επιχειρηματίας αγρότης»

του Νίκου Καμπέρη

1. Η επίκληση του «αγρότη του 21^{ου} αιώνα»

Σε μια εποχή που οι κυρίαρχες αντιλήψεις και πρακτικές προσανατολίζονται στο να ανοίγουν, να κλείνουν ή να προγραμματίζουν «επιχειρήσεις», «επαγγέλματα» ή «σχολεία», φυσικό είναι να μη μείνουν έξω απ' αυτό το κάλεσμα του τέλους του εικοστού αιώνα και οι αγρότες. Όπως και οι άλλοι, έτσι κι αυτοί καλούνται να συνειδητοποιήσουν τα νέα οικονομικά πλαίσια μέσα στα οποία κινούνται, να αλλάξουν, να εκπαιδευτούν και να γίνουν «επιχειρηματίες».

Ποια όμως είναι τα πλαίσια αυτά; Μεταξύ των άλλων πρόκειται για τη διεθνοποίηση της οικονομίας, την πτώση των φραγμών και των οικονομικών συνόρων, την κρίση υπερπαραγωγής, και την αφομοίωση των προστατευτικών πολιτικών που θέτουν επιτακτικά το στοίχημα της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής γεωργίας, απέναντι στη διεθνή οικονομία και γεωργία. Οι διαπιστώσεις αυτές φαίνεται να βρίσκουν σύμφωνο όλο σχεδόν τον επίσημο πολιτικό κόσμο της χώρας μας, όχι μόνο στις γενικές γραμμές, αλλά και στις επιμέρους «επιχειρηματικές» αντιλήψεις.

Σύμφωνα με τον πρωθυπουργό, είναι απαραίτητη «η στελέχωση της γεωργίας από επαγγελματίες αγρότες, που θα προσαρμόζονται έγκαιρα και αποτελεσματικά στις τάσεις του διεθνούς ανταγωνισμού και στις ανάγκες της κατανάλωσης...».¹ Αυτοί θα είναι «οι αγρότες του 21ου αιώνα» που πρέπει να διαθέτουν «γνώσεις και κατάρτιση, οργάνωση και προετοιμασία, τόσο για τις καλλιεργητικές πρακτικές (συμβατικές και νέες) όσο και για την τυποποίηση, μεταποίηση, διακίνηση και εμπορία των προϊόντων, για τη χρηματοδότηση και διαχείριση επιχειρηματικών σχεδίων, για την παραγωγή προϊόντων ποιότητας, βιολογικής γεωργίας...».²

Στο ίδιο πλαίσιο όμως κινούνται και οι απόψεις των εκλεγμένων συνδικαλιστικών οργάνων των αγροτών. «Είναι σε όλους πλέον γνωστό», τονίζει η ΠΑΣΕΓΕΣ, «ότι η παγκόσμια γεωργία έχει εισέλθει σε μια νέα εποχή, η οποία από πολλούς χαρακτηρίζεται ως μεταβιομηχανική εποχή. Σ' αυτή τη μεταβιομηχανική διαδικασία, επιβάλλεται ο αγροτικός κόσμος να παρουσιάσει στοιχεία αναπροσαρμογής και προσαρμοστικότητας. ...Το έδαφος υποχωρεί συνεχώς κάτω από τα πόδια των αγροτών. Πρέπει να έχουμε πιο αποτελεσματικές διαδικασίες και άμεσους χρονικούς στόχους στην υλοποίηση της νέας αγροτικής πολιτικής».³ Τις απόψεις αυτές έρχεται να ενισχύσει και ο ΣΥΔΑΣΕ επαναλαμβάνοντας ότι «σήμερα, που η περίοδος της κλειστής οικιακής οικονομίας έχει παρέλθει, οι αγρότες είναι εκτεθειμένοι στις δυνάμεις της αγοράς και πρέπει να είναι πανέτοιμοι, να τις αντιμετωπίσουν με επιχειρηματικό πνεύμα και είναι πλέον κοινά αποδεκτό ότι ο αγρότης πρέπει να λειτουργεί σαν σύγχρονος επιχειρηματίας, αφού η γεωργική επιχείρηση είναι μία από τις πιο δύσκολες

¹ Απόσπασμα της ομιλίας του Κ. Σημίτη στην Ειδική Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ τις 22.2.97.

² *Επικοινωνία*, 15^ηήμερη έκδοση του τομέα Επικοινωνίας και Ενημέρωσης της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, τχ. 10, 1999.

³ Απόσπασμα της ομιλίας του Ν. Λιόλιου, Προέδρου της ΠΑΣΕΓΕΣ, βλ. «11η AGROTICA. Συνέντευξη τύπου της ΠΑΣΕΓΕΣ», *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 1-2, 1995, σ. 17.

και σύνθετες επιχειρήσεις και απαιτεί πολλές γνώσεις και ικανότητες...».⁴

Ανάλογες είναι και οι απόψεις των κομμάτων της Αριστεράς. Στο 14ο Συνέδριο, το ΚΚΕ ανάμεσα στους άλλους σοσιαλιστικούς στόχους τονίζει: «Προγραμματισμός και αναδιάρθρωση της αγροτικής παραγωγής με βάση τις ανάγκες της χώρας και τις απαιτήσεις της διεθνούς αγοράς. Τεχνολογικός εκσυγχρονισμός και προώθηση έργων υποδομής για την αύξηση και βελτίωση της αγροτικής παραγωγής, αλλά και της ποιότητας ζωής στην ύπαιθρο. Αξιοποίηση των εδαφικών και κλιματολογικών συνθηκών της χώρας για τη βελτίωση της απόδοσης, της ανταγωνιστικότητας των αγροτικών προϊόντων με σύγχρονες μορφές οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, μέτρα για την επέκταση των προσοδοφόρων και συναλλαγατοφόρων καλλιεργειών...».⁵

Από την πλευρά του ο Συνασπισμός θα περιοριστεί σε μια σκηνοθετική αλλαγή τοποθετώντας στο ρόλο του «επιχειρηματία αγρότη» τον «επαγγελματία αγρότη», που σημαίνει «συνείδηση της κοινωνικοοικονομικής θέσης του, καθώς και ενημέρωση, εκπαίδευση και συνεχή επαγγελματική κατάρτιση. Προ πάντων όμως, υπευθυνότητα για το προϊόν που παράγει και τον τρόπο που το παράγει».⁶ Στο ίδιο σκηνικό μέσα η Νέα Δημοκρατία θα προσθέσει ότι «ο αγρότης δεν πρέπει να υστερεί σε τίποτα, τόσο σε σύγκριση με τις άλλες κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες του πληθυσμού, όσο και σε σύγκριση με τους αγρότες στις ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης...».⁷

Αυτές οι τόσο καθαρές, ορθολογικές και αποδεκτές κοινωνικές αναπαραστάσεις των «αγροτών του μέλλοντος», που προϋποθέτουν και συνεπάγονται την κυριαρχία των οικονομικών συντελεστών, μεταξύ των άλλων συνεπειών, έχουν ως αποτέλεσμα να αποκρύβουν ή να επισκιάζουν την εξαιρετικά σύνθετη ιστορική και κοινωνική διαδικασία διαμόρφωσης των σημασιών και των αναπαραστάσεων στη κοινωνία.

Από την πλευρά μας θα προσπαθήσουμε, με μια σύντομη και επιλεκτική ιστορική αναδρομή σε παλιότερες, αλλά ποτέ αδρανείς, κοινωνικές αναπαραστάσεις σχετικά με τις έννοιες του αγρότη, της γης, του χωριού, της πατρίδας, της πόλης, της φυλής, του έθνους, της ανάπτυξης, της ευημερίας της κοινωνίας κ.λπ., να δείξουμε ότι αυτές:

- α) δεν εξελίσσονται με βάση κάποιο προκαθορισμένο νόμο ή σκοπό,
- β) δεν είναι «προοδευτικές» ή «συντηρητικές» κατ' αναλογία με τους φορείς που τις εκφράζουν,
- γ) δεν περιορίζονται και δεν ταυτίζονται με την εκάστοτε κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία,
- δ) διαμορφώνονται, μετασχηματίζονται, μετατοπίζονται ή ακυρώνονται μέσα σε ευρύτερα ιδεολογικά και συμβολικά συστήματα.

2. Ιστορική αναδρομή στις ιδεολογικές αναπαραστάσεις του αγρότη

Μέχρι και το Μεσοπόλεμο μπορούμε να πούμε ότι η γεμάτη ασυνέχειες, ρήξεις και αντιπαραθέσεις έννοια της «παράδοσης»⁸ αποτελεί το βασικό πλαίσιο αναφοράς τόσο των

⁴ Από την ομιλία του Π. Γιαννακάκη, Προέδρου της ΣΥΔΑΣΕ, στο Κιλελέρ. *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 3, 1991, σ. 13.

⁵ Ντοκουμέντα από το 14ο Συνέδριο του ΚΚΕ. Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, σ. 146.

⁶ Από το «Πόρισμα του Συνασπισμού για τα προβλήματα της ελληνικής γεωργίας». Κατατέθηκε στην Διακομματική Επιτροπή της Βουλής στις 29.5.97.

⁷ «Κυβερνητικό Πρόγραμμα της Νέας Δημοκρατίας για την Αγροτική Ανάπτυξη της χώρας», Δεκέμβριος 1994.

⁸ Φ. Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της παράδοσης», *Αντί*, τχ. 133, 1979, σ. 30. Ν. Σκουτέρη – Διδασκάλου, «Η παράδοση της “παράδοσης” (-από τον καθημερινό στον επιστημονικό λόγο-)», *Ο Πολίτης*, τχ. 41, 1981, σ. 51. και Α. Πολίτης, «Λαϊκός πολιτισμός», *Αντί*, τχ. 43, 1976, σ. 45.

περιεχομένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, της ποίησης και των τεχνών, όσο και των επιστημών που έθεταν ως σκοπό τη μελέτη του «λαϊκού» πολιτισμού. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας και ποίησης με τη λαϊκή παράδοση μπορούμε να μιλάμε για μία «περιπέτεια» που διαδοχικά εξελίσσεται από το Σολωμό και τον Κάλβο, στην Αθηναϊκή Σχολή, στον Ψυχάρη και τον Παλαμά, τη γενιά του '30 και τέλος τη μεταπολεμική ποίηση και λογοτεχνία.⁹ Στη διάρκεια αυτής της περιπέτειας η λαϊκή παράδοση άλλοτε αναγορεύεται σε βάση του «επαναστατικού ρομαντισμού»,¹⁰ άλλοτε περιφρονείται και υποκαθίσταται από την αρχαιοελληνική ουτοπία και άλλοτε διαμορφώνει ένα λογοτεχνικό και ιδεολογικό μοντέλο που ονομάστηκε «ελληνικότητα» ή «ρωμιοσύνη».¹¹

Έτσι, δίπλα στη «γεωπολιτική θεώρηση του ελληνισμού» από τον Παλαμά,¹² εμφανίζεται η «ιδεατή ανθρωπογεωγραφία» του αγροτικού περιβάλλοντος από το Δροσίνη και τον Παπαδιαμάντη, ο «ανθρωπιστικός νατουραλισμός» του Καρκαβίτσα, ο «ηθογραφικός νατουραλισμός» του Χατζόπουλου¹³ και η «ειδυλλιακή αγροτική ηθογραφία» των Κονδυλάκη, Βλαχογιάννη, Χρηστοβασίλη και Κρυστάλλη.¹⁴

Κατ' αναλογία με τη λογοτεχνία και τη ποίηση στις «λαϊκές τέχνες» γίνονται «τρεις προσπάθειες διάσωσης του λαϊκού πολιτισμού»¹⁵ που καταλήγουν σ' ένα συνονθύλευμα λαϊκισμού, λυρικής ενατένισης της ζωής του χωριού και καλλιτεχνικής αδράνειας, χωρίς ωστόσο ποτέ να χαθεί η «νοσταλγία του χαμένου παράδεισου» και η εμμονή στην απεικόνισή της.

Από την αλληλεπίδραση των ιδεολογικών, αξιακών και συμβολικών συστημάτων δεν θα διαφύγουν οι επιστήμες, όπως για παράδειγμα η Λαογραφία.¹⁶ Αναφερόμενος στο φυσιολατρικό αίσθημα του ελληνικού λαού, ο Σ. Κυριακίδης διακρίνει το «λαό» από τους «μορφωμένους». Ο «λαός» που αποτελείται από τον κλέφτη, τον καπετάνιο, το βοσκό, τον κυνηγό και τον αγρότη, έχει προς τη φύση ένα αίσθημα βαθύ και ζωνρό, ένα «συναίσθημα βιολογικό» που ουδέποτε φτάνει στο ρομαντισμό. Η προβολή των αισθημάτων του λαού είναι εντελώς φυσική και αυθόρμητος, τα δε προβαλλόμενα αισθήματα πραγματικά, αδρά και αληθή. Αντίθετα το συναίσθημα των «μορφωμένων» απέναντι στη φύση είναι φλύαρο, εξεζητημένο, υπερβολικό, αφύσικο και ρητορικό.¹⁷

Σημαντικό ρόλο στη πολλαπλότητα και την ετερογένεια των κοινωνικών αναπαραστάσεων του «αγρότη» και του «χωρικού» έπαιξε και η ιδεολογικοπολιτική χρήση των κατηγοριών αυτών από την πλευρά τόσο των προοδευτικών όσο και των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων.

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου «οι διάφορες εκδοχές του ελληνικού μαρξισμού αρνήθηκαν να θεωρήσουν τους αγρότες γενικώς ως μία κοινωνική τάξη ή στρώμα, με οποιανδήποτε επαναστατική δυνατότητα. Αντιθέτως, οι αγρότες παραδοσιακώς ορίζονται

⁹ Δ. Μαρωνίτης, «Η παράδοση και οι παραδοσιακές περιπέτειες της νεοελληνικής ποίησης», *Αντί*, τχ. 133, 1979, σ. 33-34.

¹⁰ Σ. Πλίνσκαγια, «Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα», *Ο Πολίτης*, τχ. 20, σ. 46.

¹¹ Μ. Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1979, σσ. 153-154 και 199-207.

¹² Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 109.

¹³ Μ. Vitti, *Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1978, σσ. 259, 268, 285.

¹⁴ Μ. Παπαρούση, «Φύση / Πολιτισμός: μοντέλα ζωής και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς στην ηθογραφία του 19^{ου} αιώνα», *Εθνολογία*, τομ. 5, 1996-1997, σσ. 70-71.

¹⁵ Α. Σιδέρη, «Λαϊκές εικαστικές τέχνες. Προσπάθεια προσδιορισμού», *Ο Πολίτης*, τχ. 66, 1984, σ. 59.

¹⁶ Α. Ντάτση, «Ο “λαός” στη Λαογραφία», *Ο Πολίτης*, τχ. 108, 1990, σ. 51.

¹⁷ Σ. Π. Κυριακίδης, *Το δημοτικό τραγούδι*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1978, σσ. 129-160.

ως ένα κοινωνικό απολίθωμα καταδικασμένο να εξαφανισθεί, λόγω της μηχανικής και κοινωνικής εξέλιξης». Σε κάθε περίπτωση οι μαρξιστές υπογράμμιζαν «την ανικανότητα και το στενόμυαλο συντηρητισμό»¹⁸ των αγροτών ως προς την αφομοίωση των νέων ιδεών που ήταν στην αποκλειστική διαχείριση της «ηγεμονίας του προλεταριάτου». Είναι ενδεικτικές οι ταξινομικές και μαζί αξιολογικές κατηγορίες με τις οποίες το ΚΚΕ αντιλαμβάνεται τους αγρότες: Εργάται των αγρών, μικροκαλλιεργηταί, εργαζόμενοι του κάμπου, αγρότες προλετάριοι, μισοπρολετάριοι, εργαζόμενοι χωρικοί, αγροτική φτωχολογία, φτωχοί και μεσαίοι αγρότες, κ.λπ.¹⁹

Από την πλευρά των συντηρητικών δυνάμεων οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των αγροτών αντανακλώνται με εξαιρετικό τρόπο στο δημόσιο λόγο του Ι. Μεταξά²⁰ ο οποίος την 1 Ιουλίου του 1937 ανακηρύσσεται «ο πρώτος αγρότης της Ελλάδας».

Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα αποσπάσματα από τους λόγους του Ματαξά.

«Για μένα ο αγρότης υπήρξε πάντα σαν πατέρας μου, σαν αδελφός μου, σαν παιδί μου...η αγροτιά δεν έχει καμιά ξένη επίδραση. Είσαστε η “ράτσα μας” η ελληνική και είσαστε το μεγάλο καζάνι, από το οποίο φτιάχνεται η ράτσα αυτή, όμορφη, δυνατή και όπου θα γίνει μία μέρα ακόμη πιο όμορφη και δυνατή...».²¹

«Ο αγροτικός κόσμος της Ελλάδος είναι η αέναος, η αείροπος πηγή, η οποία διαρκώς τρέφει το εθνικό σώμα της Ελλάδος, την Ελληνική φυλήν, αντικαθιστώσα εκάστοτε τα φθαρμένα αυτής μέλη και εισάγουσα εις τον οργανισμόν αυτής νέον αίμα...».²²

«Οι αγρόται αποτελούν την πηγήν από την οποίαν έρχεται κάθε φορά το καινούργιο ανθρώπινον υλικόν που εισρέει εις τας πόλεις και εις την αστικήν τάξιν, αντικαθιστά τα διαρκώς φθειρόμενα αυτής στοιχεία και ανανεώνει αυτά».²³

«Σεις, οι αγρόται, είσθε από όλους τους ανθρώπους πλησιέστερον προς τον Θεόν...».²⁴

Η μεταπολεμική περίοδος θέτοντας σε προτεραιότητα την εκβιομηχάνιση, την αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργικής εργασίας αλλά και την παραγωγική διαχείριση του πλεονάζοντος αγροτικού δυναμικού, μετασηματίζει και μετατοπίζει σημαντικά τις προπολεμικές κοινωνικές αναπαραστάσεις του «νοικοκύρη αγρότη», προς τον «αυτόνομο» ή «επιχειρηματία» αγρότη.

Η Αριστερά θα υποστηρίξει την άποψη για μια «βιομηχανία αναπτυγμένη και εκβιομηχανισμένη αγροτική οικονομία, μέσα στα πλαίσια της λαϊκοδημοκρατικής ανάπτυξης»,²⁵ και για μεγάλο διάστημα θα επαναλαμβάνει την ανάγκη «να αποκτήσει η αγροτική οικονομία το συγχρονισμένο εξοπλισμό που είναι απαραίτητος για τη

¹⁸ Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 378.

¹⁹ *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, τομ. Α' (1918-1924), σσ. 132, 453 και τομ. Γ' (1929-1933), σσ. 159, 379, 380, 381, 387, 388.

²⁰ Ο δημόσιος λόγος του Μεταξά δεν είναι ανεξάρτητος από τους στόχους της αγροτικής του πολιτικής που απέβλεπε κυρίως «στην αυτάρκεια, την δημιουργία μίας συμπαγούς μάξης μικροϊδιοκτητών αγροτών, και τον περιορισμό της μετακίνησης αγροτών προς τα αστικά κέντρα». Βλ. Ρ. Φακιολάς, «Οικονομικές εξελίξεις και αγορά εργασίας στην περίοδο 1936-1940», *Η Ελλάδα 1936-44, Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου*, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα 1989, σ. 170. Καταδειχνουν ωστόσο ότι ανάμεσα στα από πρώτη άποψη ετερόκλητα σημασιολογικά και παραστατικά σύνολα, μπορούν να δημιουργηθούν λειτουργικές και φαντασιακές σχέσεις, που να μην ανταποκρίνονται στην αναμενόμενη τυπολογία της «εξέλιξης» ή της «κυριαρχίας» των ιδεών.

²¹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, τομ. Β', σ. 232.

²² ό.π., τομ. Β', σ. 350.

²³ ό.π., τομ. Α', σ.188.

²⁴ ό.π., τομ. Α', σ. 305.

²⁵ Δ. Μπάτση, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 449.

μηχανοποίηση της αγροτικής εργασίας, την αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων και την αύξηση της στρεμματικής χρηματικής προσόδου...».²⁶

Την ανάγκη εκβιομηχάνισης, καθώς και τη διαχείριση του πλεονάζοντος αγροτικού δυναμικού την συμμαρίζονται και οι φιλελεύθερες δυνάμεις. «Η ενθάρρυνσις των αποδοτικωτέρων οικονομικώς καλλιεργειών και κλάδων γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και η εντατικοποίησις της εν γένει γεωργικής παραγωγής (υψηλότεραι στρεμματικά αποδόσεις, ανώτεροι ποιοτικώς και μικρότερου κόστους) αποτελούν την κεντρική κατευθυντήριον γραμμήν του Γεωργικού Προγράμματος της χώρας».²⁷ «Η εκβιομηχάνισις της χώρας», επαναλαμβάνει ο Κ. Καραμανλής, «θα έχη ως φυσική συνέπειαν ουσιώδη μείωσιν του πληθυσμού της υπαίθρου. Θα σημειωθούν επομένως, κατά την διάρκειαν της προσεχούς δεκαετίας, τεράστιαι μετατοπίσεις του πληθυσμού. Θα πρέπει όχι μόνον δια λόγους οικονομικούς, αλλά και δι' εθνικούς και κοινωνικούς λόγους, να μη συγκεντρωθή το πλεόνασμα του πληθυσμού της υπαίθρου αποκλειστικώς εις την ήδη ασφυκτώσαν περιοχήν των Αθηνών. Θα πρέπει, δια τούτο, να συγκροτηθούν επαρχιακοί πόλοι έλξεως του τμήματος εκείνου του πληθυσμού το οποίον θα παύση ασχολούμενον με την γεωργίαν... τα προγράμματα ταύτα θα αποβλέπουν βασικώς εις την αύξησιν της καταναλωτικής ικανότητος και επομένως του εισοδήματος του Έλληνος γεωργού, άνευ της οποίας είναι και η ανάπτυξις της βιομηχανίας ανέφικτος».²⁸

Τη συμπληρωματική σχέση της γεωργίας ως προς τη βιομηχανία αποδέχονται και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις της εποχής. «Η ανάπτυξις της γεωργίας και της βιομηχανίας είναι συμπληρωματικά η μία της άλλης. Η γεωργία προμηθεύει εις την βιομηχανίαν ουσιώδεις όρους δια την ανάπτυξίν της. Η βιομηχανία προσφέρει εις την γεωργίαν ουσιώδεις όρους της αναπτύξεώς της. Η ανάπτυξις της γεωργίας είναι προϋπόθεσις και συνέπεια της αναπτύξεως της βιομηχανίας και η ανάπτυξις της βιομηχανίας είναι προϋπόθεσις και συνέπεια της αναπτύξεως της γεωργίας. Ούτως η γεωργία και η βιομηχανία συνδέονται κατά τρόπον, ώστε αναπτύσσονται ή φθίνουν ομού».²⁹

Οι απόψεις αυτές δε φαίνεται να διαφέρουν από τις εκτιμήσεις για το αγροτικό πρόβλημα και των άλλων πολιτικών δυνάμεων: «...η προστασία της αγροτικής τάξεως δεν υπαγορεύεται μόνον από το χρέος απέναντι μιας μεγάλης πασχούσης κοινωνικής τάξεως. Η προστασία της αγροτικής τάξεως αποτελεί και κοινωνικόν και οικονομικόν αίτημα ...εάν ο αγροτικός κόσμος δεν έχει αγοραστικήν δύναμιν, αξιότιμοι κύριοι βιομήχανοι και έμποροι και βιοτέχνη, πού θα βρήτε την πελατείαν σας; Όταν δίδομεν περισσότερα εις τους αγρότας τα δίδομεν εις τους αγρότας δια να τα λάβουν οι βιομήχανοι. Ιδού διατί η μέριμνα υπέρ της αγροτικής τάξεως δεν είναι απλώς μέριμνα υπέρ μιας κοινωνικής τάξεως. Είναι μέριμνα υπέρ του συνόλου. Ζωογονεί την γενικωτέραν οικονομίαν της Χώρας...».³⁰

²⁶ Γενικές θέσεις για το αγροτικό πρόβλημα της χώρας, 2.7.1956. Από το αρχείο της Ε.Δ.Α.

²⁷ Υπόμνημα του Κ. Αδαμόπουλου, υπουργού Γεωργίας, προς τον Κ. Καραμανλή για τον αναγκαίο προγραμματισμό στο γεωργικό τομέα, 22-4-59. Βλ. Κ. Καραμανλής, *50 χρόνια Πολιτικής Ιστορίας*, εκδ. Ίδρυμα Κ. Καραμανλή - Εκδοτική Αθηνών, τομ. Δ', σ. 46.

²⁸ Από την ομιλία του Κ. Καραμανλή στη Θεσσαλονίκη, 6-10-63. Στο ίδιο πλαίσιο φαίνεται να κινούνται και οι απόψεις που διατυπώνουν ο Π. Κανελλόπουλος και ο Η. Ηλιού σε έρευνα του περιοδικού *Εποχές* με θέμα τη μετανάστευση. Βλ. *Εποχές*, τχ. 22, 1965, σ. 33, 39.

²⁹ «Η γεωργία και η βιομηχανία εις τα σύγχρονα μακροχρόνια προγράμματα οικονομικής αναπτύξεως», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 150-152, 1958, σ. 3634. Στο ίδιο πλαίσιο θα παραμείνουν οι απόψεις των συνεταιριστικών οργανώσεων μέχρι και τον ερχομό της δικτατορίας. Βλ. «Η Έκθεσις του Διευθυντού της ΠΑΣΕΓΕΣ κ. Ιωάννου Αφεντάκη Ενώπιον της Γενικής Συνελεύσεως», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 2, 1964, σ. 43-44.

³⁰ Από το λόγο του Πρωθυπουργού κ. Παπανδρέου στη Γενική Συνέλευση των Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών. Βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1964, σ. 494.

Η επιβολή της δικτατορίας με τον ιδιότυπο λαϊκισμό και για δική της ωφέλεια θα ενισχύσει τόσο το όραμα της «οικονομικά ορθολογικής» άσκησης της γεωργίας όσο και το όραμα του «επιχειρηματία» αγρότη.

«Δεν είναι δυνατόν» λέει ο Γ. Παπαδόπουλος «να αναλίσκωμεν τας δυνάμεις μας ιδρωκοπούντες με την σκαπάνην ή το άροτρον ανά χείρας, χωρίς να γνωρίζωμεν τι πράττομεν και διατί το πράττομεν, αλλά έχοντες απλώς την αίσθησιν ότι ενεργούμεν κατά παράδοσιν, διότι αυτό εκληρονομήσαμεν, διότι αυτό εσυνηθήσαμεν. Πρέπει σήμερα να γνωρίζωμεν τι πράττομεν, να σχεδιάζωμεν πολύ εγκαίρως τι πρόκειται να πράξωμεν κατά τον επόμενον ενιαυτόν και γνωρίζοντες απολύτως τι επιδιώκομεν, τι έχομεν εις την διάθεσίν μας, τι μας χρειάζεται και πώς πρέπει να το αξιοποιήσωμεν, να αποδύωμεθα προγραμματισμένα και με όλην την δύναμιν της ψυχής μας επάνω εις την προσπάθειαν».³¹

Εξίσου σαφής φαίνεται να είναι και ο υφυπουργός της κυβέρνησης. «Τι εννοούμε όταν λέμε ότι ο αγρότης πρέπει να γίνη αυτοδύναμος μονάς; Εννοούμε το εξής πράγμα: Ότι ο αγρότης πρέπει να είναι ένας ελεύθερος επιχειρηματίας, ένας ανεξάρτητος καλλιεργητής, ένας άνθρωπος, ο οποίος θα βρίσκεται επικεφαλής μιας επιχειρηματικής μονάδος. Θα είναι κύριος της γης του, των εργαλείων του, των ζώων του, του σπιτιού του και θα διαθέτη ελεύθερα τα προϊόντα του. Δεν θα δεσμεύεται από χρέη και από περιορισμούς επί της ιδιοκτησίας του. Θα είναι γενικά ένα είδος επιχειρηματίου, με την σύγχρονη έννοια αυτού του όρου εις την κλίμακα της γεωργίας».³²

Τα οράματα της «οικονομικά ορθολογικής» άσκησης της γεωργίας, της αρμονικής σχέσης γεωργίας - βιομηχανίας καθώς και του «επιχειρηματία» αγρότη, παρά τις μεγάλες αλλαγές, θα συνεχιστούν και στη μεταπολίτευση.

«Η αγροτική μας τάξη», λέει ο υπουργός Γεωργίας Ι. Μπούτος, «αποτελεί την ανεξάντλητη πηγή Εθνικής δυνάμεως, Κοινωνικής ευρωστίας και Οικονομικής αναπτύξεως: Ενισχύει το Έθνος αδιάκοπα με νέες ζωογόνες δυνάμεις. Ανανεώνει την Κοινωνική μας συγκρότηση με νέα μέλη που μας εξασφαλίζουν ταυτόχρονα πρόοδο και σταθερότητα. Εξοπλίζει συνεχώς την Οικονομία μας με τα απαραίτητα μέσα αυτοδύναμης αναπτύξεως».³³

Η ανάπτυξη αυτή προϋποθέτει και συνεπάγεται τον «επιχειρηματία αγρότη». «Πρωταρχικό μας μέλημα», λέει ο Κ. Καραμανλής, «θα είναι η ουσιώδης ενίσχυσις του εισοδήματος του Έλληνος αγρότου, ο οποίος μπορεί, μέσα σ' ένα λογικό χρονικό διάστημα, να παύση να είναι προλετάριος και να μεταβληθή, όπως μετεβλήθησαν οι δυτικοευρωπαίοι συνάδελφοί του, σε μικρόν ή μεσαίον επιχειρηματία».³⁴ Το όραμα αυτό φαίνεται να μην είναι ξένο με τη βιομηχανική ανάπτυξη στην οποία στόχευαν οι σοσιαλιστές. «...Το εργοστάσιο στο χωριό. Χωράφι και εργοστάσιο να σμίξουν. Δεν φτιάχνεται αλλιώς η οικονομία της Πατρίδας μας...».³⁵

Κι ενώ φαίνεται ότι στη μεταπολεμική περίοδο, και ιδιαίτερα στις μέρες μας, τα οράματα της «ορθολογικής άσκησης της γεωργίας» και του «επιχειρηματία αγρότη» γίνονται

³¹ «Ο Βαρυσήμαντος δια τον Αγροτικόν Κόσμον της Ελλάδος Λόγος του Πρωθυπουργού κ. Γ. Παπαδόπουλου εις το Πανελλήνιον Αγροτοσυνεταιριστικόν Συνέδριον», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1968, σ. 175.

³² Ραδιοτηλεοπτική ομιλία του Υφυπουργού παρά τω Πρωθυπουργώ κ. Γ. Γεωργαλά, βλ. «Ο Αγρότης Αυτοδύναμος Μονάς», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1971, σ. 150.

³³ Η ομιλία του υπουργού Γεωργίας κ. Ι. Μπούτου κατά τη γενική συνέλευση της ΠΑΣΕΓΕΣ, βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 1, 1977, σ. 10.

³⁴ Προγραμματικές δηλώσεις του Πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή, βλ. «Το γεωργικό πρόγραμμα όπως το εξήγγειλε ο Πρωθυπουργός κ. Κ. Καραμανλής στη Λάρισα», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1974, σ. 743.

³⁵ Από την ομιλία στη Βουλή του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ αναφορικά με τις προγραμματικές ανακοινώσεις της κυβέρνησης. Βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1974, σ. 747.

κυρίαρχα μέσα από τις κατηγορίες της οικονομίας και ότι βρίσκουν σύμφωνη την πλειονότητα των πολιτικών δυνάμεων, οι ίδιες οικονομικές κατηγορίες υφίστανται τη συνεχή διαμορφωτική δράση των «ανακαινισμένων» συμβολικών και ιδεολογικών συστημάτων της προηγούμενης περιόδου.

3. Πόλη και χωριό, γη και οικογένεια

Ανάμεσα στα πολλά παραδείγματα ενδεικτικά, και πάλι μέσα από μια σύντομη και επιλεκτική αναδρομή, θα αναφερθούμε στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των αγροτών όπως αναδεικνύονται μέσα από τις σχέσεις «πόλης-χωριού» και «οικογένειας-γης».

«Κανείς από σας», λέει ο Μεταξάς, «δεν πρέπει να εγκαταλείψει το χωριό του και τη δουλειά του. Εισ τα χωριά σας είσαστε αφεντάδες, ενώ εις τας πόλεις που πάτε γίνεσθε δούλοι ... Επιθυμώ να είναι ευτυχής εκείνος ο οποίος κάθεται στο χωριό. Να μη θεωρήται ευτυχία η παραμονή εις την πόλιν, αλλά να ευρίσκει εκείνος ο οποίος μένει, ζή και εργάζεται εις την ύπαιθρον και εις το χωριό όλην του την ευτυχίαν, ...».³⁶

Η ευτυχία αυτή για το Παπαδόπουλο είναι αδιαχώριστη από «την δύναμιν της φιλοπατρίας και την συνείδησιν ευθύνης έναντι αυτού το οποίον εμάθατε από την γιαγιά σας, από τον πατέρα σας, από τον παπά της εκκλησίας, από όλους τους σεβάσμιους της κοινότητός σας, οι οποίοι σας μιλούσαν δια την πατρίδα, την θρησκείαν και την οικογένειαν».³⁷

«Δεν ημπορεί να ζήση η ελληνική κοινωνία», επαναλαμβάνει ο Παπαδόπουλος, «εάν δεν ζήση το ελληνικό χωριό. Και το ελληνικό χωριό δεν ημπορεί να ζήση, εάν όλοι αυτοί που το κατοικούν δεν το αντιμετώπιζον ως την στενήν κοινωνικήν οικογένειάν των»³⁸... σήμερα με τα μέσα της συγκοινωνίας, με τα μέσα του τεχνικού πολιτισμού, με τα μέσα τα οποία έχομεν να επικοινωνώμεν με τον κόσμον και να έχομεν επαφήν με τα προηγμένα αγαθά του πολιτισμού, η ζωή είναι δυνατόν να είναι περισσότερο ωραία εις το άγιον, ελεύθερον και καθαρό χωριό, από ό,τι εις την μολυσμένην ατμόσφαιραν της πόλεως ...».³⁹

Η παράσταση της μολυσμένης πόλης που διαλύει την οικογένεια, φθείρει σωματικά και ψυχικά τον άνθρωπο και μετατρέπει τους αγρότες σε δούλους, δεν είναι γέννημα των συντηρητικών απόψεων ούτε και τελειώνει με αυτές. Πολλά χρόνια πριν ο σοσιαλιστής Δρακούλης έλεγε: «αναγνωρίζεται δηλαδή σήμερα υπό πάντων, διατρανούται δε και κηρύσσεται έργω υπό πολλών ότι ο βίος των μεγαλουπόλεων απειλεί να καταστή ο τάφος της ρώμης, του κάλλους, της αρετής, της νοημοσύνης και της εμπνεύσεως του έθνους, ότι αι μεγαλουπόλεις δεν μεταρρυθμίζονται, αλλ' απλούστατα πρέπει να εγκαταλειφθώσι και ότι δέον να γίνη κατάδηλον εις τον κόσμον ότι επανερχόμενοι εις την γην ην εγκαταλείψαμεν χάριν των μεγαλουπόλεων επανερχόμεθα εις την πηγήν της υγείας, του πλούτου, της ελευθερίας και της ειρήνης των εθνών».⁴⁰

³⁶ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, τομ. Α', σσ. 62, 247.

³⁷ Γ. Παπαδόπουλος, *Το πιστεύω μας*, Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα 1968, τομ. Β', σ. 93.

³⁸ «Βαρυσήμαντος δια τον Αγροτικόν Κόσμον της Ελλάδος Λόγος του Πρωθυπουργού κ. Γ. Παπαδόπουλου εις το Πανελλήνιον Αγροτοσυνεταιριστικόν Συνέδριον», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1968, σ. 178.

³⁹ Από την ομιλία του Γ. Παπαδόπουλου με αφορμή την απόσβεση των αγροτικών χρεών, 30-3-1968, βλ. Γ. Παπαδόπουλος, *Το πιστεύω μας*, Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα 1968, τομ. Β', σ. 92.

⁴⁰ Π. Δρακούλης, «Αλσεουπόλεις», *Έρευνα*, Α', τχ. 8, 1902, σ. 126-128. Περιλαμβάνεται στο έργο Π. Νούτσος, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990, τομ. Α', σ. 327.

Το ίδιο συμβαίνει και με το όραμα του «Μεγάλου Χωριού». «Θα εργασθώ μαζί σας», υπόσχεται ο Γενικός Διευθυντής της ΠΑΣΕΓΕΣ, «για να φτιάξωμε το “μεγάλο χωριό”, να σας δώσωμε κλήρο όπου θα μπορή ν’ απασχολούνται όλα τα μέλη της οικογενείας σας μ’ ένα πλήρη εξοπλισμό. Για να τα έχη όλα το χωριό. Για να ’χουν όσοι θα βγουν από την γεωργία δουλειά με ικανοποίησι ... το χωριό θα γίνει πόλις. Το χωριό θα σας δώση όλα τα μέσα για να συμμετέχετε εις τα αγαθά του πολιτισμού, να έχετε αυξημένα εισοδήματα ... να δημιουργήσωμε ένα χωριό ευτυχισμένο, μία αγροτική οικογένεια που θα μπορεί να συναγωνίζεται τους ανθρώπους των πόλεων».⁴¹

Ο συναγωνισμός αυτός, ενώ αναφέρεται στα διαφορετικά επίπεδα της ανάπτυξης, συχνά συνδέεται και με παραστάσεις μέσα από τις οποίες οι αγρότες ξεχωρίζουν από τους άλλους και αναλόγως θεωρούνται περισσότερο «ολόκληροι άνθρωποι», «απλοί άνθρωποι», «ιθαγενείς», «σοφοί» ή και «κοσμοπολίτες».

Πρόκειται για την ειδική σχέση που έχουν με τη χειρωνακτική εργασία και κυρίως με τη «γη» και το «χώμα». «Άνθρωπος που δεν μπορεί», λέει ο Μεταξάς, «σε μία στιγμή ανάγκης να πάρει στα χέρια του την αξίνα και το φτυάρι και να εργαστή δια να κερδίση την ζωήν του, όσην υψηλήν διανόησιν και να έχη, είναι μισός άνθρωπος».⁴²

Οι αγρότες σαν «ολόκληροι άνθρωποι» για τον Κ. Τσάτσο έχουν έναν φιλοσοφικό χαρακτήρα. «Οι άνθρωποι που βρίσκονται κοντά στο χώμα, βρίσκονται και πιο κοντά σε ό,τι είναι αιωνόβιο, σε ό,τι είναι πιο καθαρό και αληθινό. Δεν παλεύουν τόσο με τους συνανθρώπους των όσο με τις δυνάμεις της φύσεως. Αγαπούν την ειρήνη περισσότερο από όλους τους άλλους, αισθάνονται αμεσότερα την ιερότητα της εργασίας και δεν μπορούν, όπως άλλοι, ποτέ να ξεχάσουν πόσο η άστατη τύχη βαραίνει στη μοίρα των ανθρώπων».⁴³

Για το Παπαδόπουλο έχουν περισσότερο υπαρξιακό χαρακτήρα. «Με την γην είναι συνδεδεμένη εξ όλων των πλευρών η ζωή του ανθρώπου. Από κάποιο κομμάτι γης ξεκίνησε κατά την γέννησίν του και εις κάποιο κομμάτι γης θα καταλήξη, εις κάποιο κομμάτι γης ευρίσκονται οι πρόγονοί του, εις κάποιο κομμάτι γης ευρίσκεται η εστία του, εις κάποιο κομμάτι γης ευρίσκεται η ψυχή του ...».⁴⁴

Κάτω από το βάρος μιας τέτοιας φιλοσοφικής και υπαρξιακής θεμελίωσης των «ανθρώπων της γης» όλοι οι άλλοι είναι περαστικοί. «Οι Έλληνες αγρότες», λέει ο Κ. Καραμανλής, «έχουν στο βάθος της ψυχής τους το αίσθημα ότι αυτοί αποτελούν ουσιαστικά την Ελλάδα. Γιατί αυτοί κρατούν, αυτοί ζυμώνουν, αυτοί γονιμοποιούν τη γη πάνω στην οποία όλοι οι άλλοι είμαστε απλώς περιπατηταί».⁴⁵

Για τους περιπατητές η γη είναι ένα δρόμος, ενώ για τους αγρότες είναι ένα αιώνιο και αδιαπραγμάτευτο δικαίωμα. «Η γη δεν είναι δημιούργημα του ανθρώπου ώστε να την διαθέτη όπως θέλη. Δεν είναι εμπόρευμα ώστε να το πουλή και να αισχροκερδή. Είναι το φυσικό εργοστάσιο όπου παράγεται η τροφή όλου του κόσμου και κανείς δεν μπορεί να έχει δικαιώματα επάνω σ’ αυτήν, εκτός από τον καλλιεργητή της που την γονιμοποιεί με τον

⁴¹ Από την τηλεοπτική ομιλία του Ιωάννη Αφεντάκη, Γενικού Διευθυντή της ΠΑΣΕΓΕΣ, βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 2, 1975, σ. 71-72.

⁴² Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, τομ. Α΄, σ. 312.

⁴³ Χαιρετισμός του Προέδρου της Δημοκρατίας κ. Κ. Τσάτσου στο 3ο Συνέδριο της ΣΕΑ, βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 10-11, 1978, σ. 7.

⁴⁴ Γ. Παπαδόπουλος, *Το πιστεύω μας*, Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα 1968, τομ. Β΄, σ. 90.

⁴⁵ «Το γεωργικό πρόγραμμα όπως το εξήγγειλε ο Πρωθυπουργός κ. Κ. Καραμανλής στη Λάρισα», *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1974, σ. 744.

ιδρώτα του προσώπου του».⁴⁶ «... Η πατρίς για την οποίαν υπεφέραμεν είναι εκείνη, όπου δεν υπάρχουν πλέον σύνορα που θα χωρίζουν τους λαούς, όπου η γη θα είναι πατρίδα και μητέρα όλων των ανθρώπων και που θα χαρίζει εξ ίσου εις όλους τα αγαθά της».⁴⁷

Ένα άλλο παράδειγμα της διαμορφωτικής δράσης συμβολικών συστημάτων στις αναπαραστάσεις των «αγροτών», είναι οι απόψεις που τους θέλουν «ραχοκοκαλιά» άλλοτε «των ελληνικών παραδοσιακών αρχών και δομών της κοινωνίας μας»⁴⁸ και άλλοτε του «κοινωνικού ιστού που διατηρεί τον Ελληνισμό, με τα ήθη και τα έθιμα του τόπου, στις εσχατιές της Πατρίδας μας».⁴⁹ Στο πλαίσιο αυτό «οι νέες τεχνολογίες, η ανάπτυξη που πρέπει να την εγκολπωθούμε και εμείς, πρέπει να συνδυαστεί με τις Κοινοτικές μορφές της ζωής, με τα ήθη και τα έθιμα της φυλής μας, με τις παραδόσεις μας, με τα γλέντια και τα τραγούδια μας, για να μπορέσουμε να διατηρήσουμε ό,τι κοινωνικό έχει απομείνει σ' αυτή την κοινωνία».⁵⁰

Οι σύντομες αυτές αναδρομές στην ετερογένεια και πολλαπλότητα των αναπαραστάσεων που βρίσκονται στη βάση των σύγχρονων ταξινομικών και αξιολογικών εννοιών των αγροτών (μπλοκ των μη προνομιούχων⁵¹, επαγγελματίες αγρότες, επιχειρηματίες αγρότες, πολίτες που απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα,⁵² φτωχομεσαίοι αγρότες, σύγχρονοι κολίγοι⁵³) μεταξύ των άλλων, καταδείχνουν ότι η «οικονομική ορθολογικότητα», που βρίσκεται στην παράδοση του «επιχειρηματία αγρότη» και του «Μεγάλου Χωριού» αποτελεί μία από τις ιστορικές μορφές του «αγροτικού λαϊκισμού».⁵⁴

Στο πλαίσιο αυτό οι «νέοι αγρότες» (ν. 2520/97) αποτελούν μία ακόμα προσπάθεια κοινωνικής κατασκευής και πολιτικής διαχείρισης της κατηγορίας «αγρότες», των εξωτερικών ορίων και των εσωτερικών της διαιρέσεων (αγρότης, νέος αγρότης, νεοεισερχόμενος νέος αγρότης, εργάτης γης, μερικής απασχόλησης νέος αγρότης).

---

⁴⁶ Ριζοσπάστης 27.9.1920, «Το αγροτικό πρόγραμμα του ΣΕΚΚΕ (Κ)* Το Σοσιαλιστικό Εργατικό (Κομμουνιστικό) Κόμμα προς τους έλληνας αγρότας», *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, τομ. Α' (1918-1924), σ. 133.

⁴⁷ Ριζοσπάστης 11.9.1920, «Προκήρυξις του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος προς τους εργάτας και τους χωρικούς της Ελλάδος», βλ. *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, τομ. Α' (1918-1924), σ. 107.

⁴⁸ Κυβερνητικό Πρόγραμμα της Νέας Δημοκρατίας για την Αγροτική Ανάπτυξη της χώρας. Δεκέμβριο 1994.

⁴⁹ Η ομιλία του Προέδρου της ΠΑΣΕΓΕΣ, Β. Αργύρη, στο Κιλελέρ, βλ. *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 2, 1993, σ. 41.

⁵⁰ Λόγος του υπουργού Γεωργίας κ. Γ. Ποττάκη κατά τις εργασίες της γενικής συνέλευσης της ΠΑΣΕΓΕΣ, βλ. *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 1, 1987, σ. 24.

⁵¹ Ομιλία του Α. Παπανδρέου στην Οργανωτική Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ τις 6-7-8 Ιουλίου 1995.

⁵² Ομιλία του Κ. Καραμανλή στα Γιαννιτσά σε ημερίδα με θέμα «Αγροτική ανάπτυξη- Πρόταση ζωής για την ύπαιθρο» τις 7.2.1999.

⁵³ Παρέμβαση του Β. Ευφραϊμίδη στην Επιτροπή Γεωργίας και Ανάπτυξης του Ευρωκοινοβουλίου, Ριζοσπάστης 29.9.98.

⁵⁴ Λ. Λουλούδης, Ν. Μαραβέγιας, «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο έργο Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης, (επιμέλεια), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, Αθήνα 1999, σ. 217-236.